

Vloeken in de Gestaltkerk?

Marie José Calkhoven

Kernbegrippen: spiritualiteit, gestaltvorming, ontwikkeling, horizontaliteit, verticaliteit, heelheid, moraliteit

* Deze reactie is een samenvatting van een aantal standpunten, die zich in een eerder gevoerde schriftelijke dialoog met Ernst Knijff hebben ontwikkeld. De aanleiding voor deze dialoog was het artikel van Ernst Knijff 'Spiritualiteit in de therapeutische context'. De besproken materie heeft zich in de loop van de dialoog verder uitgekristalliseerd, waardoor in de hier geplaatste samenvatting de directe lijn met het artikel hier en daar ontbreekt. Uit de context van deze reactie worden de ontbrekende samenhangen hopelijk toch duidelijk.

Beste Ernst,

Ik heb uit je artikel twee thema's gekozen om nader op in te gaan. Het eerste betreft de wijze waarop je spiritualiteit voorstelt als een proces van steeds groter wordende en in complexiteit toenemende gestalten. Aan dit proces verbind je tevens de conclusie dat spiritualiteit niets van doen heeft met 'hogere' waarheden, maar juist verbonden is met de alledaagse wijze waarop wij ons in de wereld oriënteren en er zin aan geven. Het tweede betreft je opvatting dat 'relatie' de grond vormt voor spiritualiteit en ethiek. Een ethiek die niet 'in relatie' tot stand komt beschouw je als potentieel fundamentalistisch, want 'hogere' waarden hebben de neiging om tot constructen te verworden. Voor jou is een ware ethiek daarom een relationele ethiek en daarmee situatiegebonden.

Als reactie op deze stellingnamen wil ik pogen aan te tonen dat het vormen van zinvolle gehelen (verhalen) niets anders is dan het ontstaan van hogere vormen van organisatie. Daarnaast hoop ik dat uit mijn uiteenzetting mag blijken dat ethiek niet situatiegebonden en dús relatief is (tijd-, relatie- of contextgebonden), noch hoeft te ontaarden in fundamentalisme (het dwingend opleggen van je eigen moraal aan anderen).

Plat of Diep?

Spiritualiteit definieer je in jouw artikel in termen van steeds groter wordende en in complexiteit toenemende gestalten. In jouw opvatting is dit proces van steeds complexere gestaltvorming een proces van toenemende omvatting. Verhalen omvatten verhalen die worden omvat door nog grotere verhalen. Het beeld dat mij daarbij voor ogen komt is dat van concentrische cirkels waarbij steeds een nieuwe cirkel aan de buitenzijde ontstaat. De buitenste cirkel omvat in dit beeld alle binnencirkels (Zie fig., afb. A).

Op deze wijze voorgesteld, is het proces van gestaltvorming 'plat'. Er is weliswaar sprake van een toename van cirkels in de breedte (meer omvatten), maar het blijft onduidelijk waarin het Grotere Verhaal zich

wezenlijk onderscheidt van de verhalen die het omvat. Je brengt in het proces van groter wordende gestalten namelijk geen fasen of niveaus van ontwikkeling in beeld. Je differentieert geen groeistappen, of bewustzijnsevolutie. Er ontstaan in het proces van verhaal-in-verhaal-in-verhaal, geen diepte- hoogte- of waardeverschillen. Geen hogere vormen van ontwikkeling, geen goed of fout, geen waar of onwaar. Alles is verhaal en kijken naar de sterren is even spiritueel als het sceptisch bevragen van elke zekerheid.

Mijn bezwaar tegen deze wijze van voorstellen is dat het alle verticale verschillen - verschillen in diepte, hoogte of waarde - buiten beschouwing laat. Toch maken deze verschillen, zoals ik zal bepleiten, even wezenlijk deel uit van het proces van voortschrijdende gestaltevorming, als het proces van omvatten dat doet.

Het toevoegen van een verticale as aan het model van de concentrische cirkels, maakt het model ruimtelijk in plaats van plat. Er ontstaat een "trap"model, waarin we diepte en hoogte kunnen onderscheiden. Hoogte als we ons voorstellen dat de trap taps naar boven loopt (Zie fig., afb. B), diepte als de trap taps naar beneden toe loopt (Zie fig., afb. C).

Afbeelding A

Afbeelding B

Afbeelding C

Paradoxaal genoeg zal blijken dat in deze ruimtelijke modellen de cirkel die het meeste omvat niet de breedste cirkel is, maar juist de smalste. Ik zal in het verloop van dit stuk trachten uit te leggen hoe dit te verklaren is, en waarom dit model meer recht doet aan de wijze waarop mijn inziens het wisselwerkend proces van complexere gestaltevorming verloopt.

Veelheid en Heelheid

Door de verticale as bewust te vermijden - bijvoorbeeld om te ontsnappen aan een fundamentalistische tirannie van hogere waarden, of om te voorkomen dat verhalen stollen tot constructen- mis je mijn inziens de essentie van wat een 'geheel' uitmaakt.

Al mogen begrippen als hoog en laag, diep en plat klinken als vloeken in de gestaltkerk, complexere gestaltevorming (het ontstaan van steeds grotere gehelen) kan niet begrepen worden vanuit een kader dat hiërarchie of verticaliteit ontkent (1). Sterker, het gestaltdictum: het geheel is meer dan de som der delen veronderstelt verticaliteit. Zou er alleen sprake zijn van het omvatten van delen, dan zou er geen 'geheel' ontstaan, maar slechts een samenvoeging van delen; een samenstelling, een veelheid of een optelsom. Een geheel onderscheidt zich van een samenstelling door zijn 'overstijgende' natuur. In het 'geheel' treft men iets nieuws aan dat niet te herleiden is tot de som van zijn samenstellende delen. Zo omvat een cel moleculen, maar overstijgt deze ook. De overstijgende eigenschappen van de cel zijn niet terug te vinden in de moleculen maar de moleculen wel in de cel. Hetzelfde geldt voor letters en

woorden. In het woord zijn letters terug te vinden, maar het woord vindt men niet in de afzonderlijke letters. Het geheel overstijgt de delen. Het is dankzij deze overstijgende kwaliteit van het geheel, dankzij zijn 'hogere' of 'diepere' (2) organisatie, dat voorheen geïsoleerde delen binnen dit nieuwe geheel omvat kunnen worden. De stap van delen naar geheel is daarom in eerste instantie een proces van overstijging, van een verticale beweging, in tweede instantie een proces van omvatting. Omvatting is pas mogelijk binnen het kader van een groter overstijgend geheel en is daarom te beschouwen als de zichtbare uitwerking van het proces van overstijging. Daar waar voorheen veelheid en fragmentatie was, is nu heelheid in de plaats gekomen.

Samenvattend: het 'méér' in het gestaltdictum is op te vatten als een verwijzing naar de hogere of diepere organisatie van het geheel. Het grotere geheel is in zijn wezen niet meer te herleiden (of te reduceren) tot de delen die het omvat. Ik ben het daarom met je oneens dat ieder 'deel' verhaal tevens het grotere verhaal representeert. Het grotere verhaal wordt weliswaar mede bepaald door de verhalen die het omvat (het hogere omvat het lagere), maar is toch niet tot deze verhalen te reduceren. Door dat te stellen veronachtzaam je het verschil tussen een samenstelling en een geheel, en reduceer je het hogere tot het lagere.

Richting Heel

Het erkennen van het proces van overstijging is voor mij diep verbonden met spiritualiteit. De verticale as maakt een ontwikkelingsproces zichtbaar waarin mens en aarde (in al hun aspecten; van fysisch-biologisch, tot cultureel-sociaal) meer heel worden. Meer geïntegreerd. Elke afzonderlijke individualiteit omvat, door het proces van (zelf)overstijging, steeds meer van het 'Al' of het 'Universele'. Het vouwt het leven steeds meer bij zichzelf in, op elke nieuwe trede van ontwikkeling. Op zich plaats je spiritualiteit dus wel precies daar waar het ook voor mij voelbaar en beleefbaar wordt - bij de organisatie van delen naar gehelen - maar laat je mijn inziens precies datgene onbesproken wat hierin cruciaal is: De grotere gehelen (verhalen) die in een wisselwerkend veld van organisme en omgeving worden gevormd, hebben een 'richting'. Ze ontwikkelen zich omhoog, en in het hogere worden de delen omvat. Het geheel dat dan ontstaat, is meer dan de som van alle verhalen die het in zich heeft gesloten. Er wordt iets nieuws aan toegevoegd. En met elke nieuwe trede die verworven wordt, krijgt het verhaal meer diepte en meer waarde, doordat het meer omvat én boven het voorgaande uitstijgt. Elk nieuw geheel dat ontstaat bevat meer bewustzijn, meer moraliteit, een grotere/wijdere identiteit, een breder perspectief, andersoortige behoeften etc. Het is dit verticale proces dat te benoemen is als groei en ontwikkeling. Met elke groeisprong (sprong van delen naar nieuw geheel) ontstaat een hiërarchie van toenemende heelheid. 'Het geheel van het ene niveau wordt deel van een geheel van een volgend niveau' (Wilber, 1997).

En zo ontstaat geleidelijk een toename van bewustzijn, waarvan de hoogste trede van omvatting en overstijging voor mij als meest spirituele mag worden benoemd. De hoogste trede is immers het grootst mogelijke geheel dat gevormd kan worden, het geheel dat alles omvat EN overstijgt (God, Geest, Leegte, Leven, Iets??). Zoals Wilber (1997) het uitdrukt: 'Dit grootste geheel is aanwezig op ieder niveau, maar is zelf niet een bepaald niveau' (p. 60). Dit 'hoogste' principe zou tevens opgevat kunnen worden als het vormgevende, organiserende principe dat niet alleen het slotstuk van ontwikkeling vormt, maar tevens datgene is wat ontwikkeling voortstuwt (3). 'Het is de hoogste sport van de ladder (van ontwikkeling), maar ook het hout waarvan de gehele ladder gemaakt is' (Wilber, 1997, p. 60).

Het hogere dat jij associeert met het bestaan van iets of niets, is in deze opvatting niet iets dat als object buiten ons staat. Het is het niveau van hoogste eenheid, van samenvallen van object en subject, van geest en stof. Het is ook het enige niveau waarop daadwerkelijk sprake is van non-dualisme, van het wegvallen van onderscheidingen als hoog en laag, goed en fout. Het Ene, het hoogste en het diepste, omvat alles in zichzelf. En overstijgt het.

Dit maakt begrijpelijk waarom de trap in de door mij voorgestelde modellen taps toeloopt. In het proces van heelworden ontstaat niet meer maar minder veelheid. De diepte neemt met elke ontwikkelingstrede toe, omdat al het voorafgaande in een nieuw geheel wordt ingesloten én overstegen. Maar de veelheid, de omvang, neemt af. Er zijn minder moleculen dan atomen. Minder cellen dan moleculen. Net als een document minder woorden dan letters bevat en minder zinnen dan woorden. Vandaar dat een beschrijving van complexe gestaltvorming, met enkel nadruk op groter wordende (meer omvattende) gestalten, een verkeerd beeld geeft van groei en ontwikkeling. Er is geen sprake van groter wordende (in omvang toenemende) gestalten/verhalen, er is sprake van hoger of dieper wordende gestalten/verhalen.

Waardevol of Waardeloos?

Slechts met erkenning van de verticale as kan inhoud gegeven worden aan gestalttheoretische begrippen als groei, ontwikkeling en zelfverwerkelijking. Alleen de verticale as geeft betekenis aan wat het méér in ons bekende gestaltdictum nu eigenlijk betekent. Weigeren we deze as in het voortschrijdende proces van gestaltvorming expliciet te benoemen, dan worden al deze gestalttheoretische begrippen, inclusief het dictum dat het geheel meer is dan de som der delen, wat mij betreft leeg en inhoudsloos.

Daarnaast is het erkennen van verticaliteit om nog een reden zeer belangrijk. Verticale rangschikkingen maken waardeoordelen - hoog/laag, goed/fout - mogelijk. Door het veronachtzamen van de verticale as,

beweegt de gestalttheorie zich angstig dicht toe naar een relativistische opvatting van waarden. Het relativisme beschouwt iedere waarde als 'evenveel waard' en als louter subjectief en cultureel bepaald. Daar waar de gestalttheorie uitblinkt in het contextueel en relationeel benaderen van situaties, dreigt deze door te schieten naar 'waardeloosheid' als we beweren dat goed en kwaad enkel en alleen hun betekenis krijgen in een context, en nooit absoluut zijn. Ik beschouw dat als de valkuil van deze theorie. Juist de uitgangspunten van deze theorie (het veldtheoretisch perspectief, de nadruk op de contextuele inbedding van betekenissen, het dialogische principe) zouden door ons erkend moeten worden als de uitvloeisels van een hoog ontwikkeld standpunt, als resultaat van een lang ontwikkelingsproces. Het is zonder twijfel een beter standpunt dan bijvoorbeeld een fundamentalistisch standpunt, dat helemaal geen ontmoeting voorstaat maar slechts de eigen waarheid dwingend aan anderen op wil leggen. Het ontkennen van het verschil in waarde van deze standpunten, of ze doodrelativeren door hun betekenissen enkel af te laten hangen van de context waarin ze tot stand komen, maakt het onmogelijk dingen af te keuren. Dit betekent de doodsteek voor elke vorm van ethiek. Het niet willen aanbrengen van hiërarchische structuren, noch in stadia van ontwikkeling, noch in de morele standpunten die aan deze stadia verbonden zijn, brengt een gevangenschap in 'waardeloosheid' met zich mee. Immers, waarden aanbrengen is níets anders dan het aanbrengen van een hiërarchische ordening. Het veronderstelt onderscheiden wat goed is en wat fout. Wat hoog ontwikkeld is, en wat laag.

Zo ontstaat de paradox dat we gradaties moeten erkennen in diepte en intrinsieke waarde van de verschillende ontwikkelingsstreden (verhalen), ondanks het feit dat op zeer hoog niveau de ervaring kan optreden dat alles evenveel waard is.

Relatie als God

Ik wil daarom bepleiten dat het aanbrengen van hiërarchische, verticale rangschikkingen, en het tot uitdrukking brengen hiervan in taal (hoog/laag, goed/fout) niet te vermijden, en zelfs niet wenselijk is. Niemand ontkomt aan verticale rangschikkingen. Ook jij hanteert een verticaliteit in je betoog. 'Relatie' is jouw God, of 'Verhaal'. Het punt dat ik wil maken, is dat het van belang is om in onze theorie de verticale as expliciet te benoemen. Alleen dan wordt het mogelijk om ontwikkelingsprocessen in beeld te brengen (de tot nu toe door ons ontbeerde ontwikkelingspsychologie) en alleen dan kunnen we verlost worden van de idee dat waarden enkel subjectief en cultureel gevormd zijn, zoals we geneigd zijn vanuit onze theorie te denken. Waardenhiërarchieën vloeien namelijk ook voort uit de wijze waarop het veld zich ordent en schikt in de richting van steeds hogere en diepere gehelen. Zo heeft dat wat hoger in rangorde is, meer intrinsieke waarde. Wat logisch is, omdat elk 'hoger' niveau al het voorgaande in zich verenigt

én tevens overstijgt. Zo zal niemand betwisten dat het beter is om tegen een steen te trappen dan tegen een mens. Deze waarde is niet willekeurig. Hij vloeit als vanzelf voort uit het erkennen van verticale verschillen die het gevolg zijn van een doorlopend ontwikkelingsproces van zichzelf overstijgende gehelen. Uit deze ontwikkeling vloeit voort dat de mens hoger staat dan het dier, het dier hoger dan de plant, de plant hoger dan de steen. Een steen behoort tot het gebied van de levenloze natuur: de fysiosfeer (4). De sprong naar het plantenrijk, de biosfeer, is de daadwerkelijke verschijning van iets nieuws. Er ontstaat leven. Dit leven omvat de fysiosfeer maar overstijgt deze ook.

Dat dit proces niet omkeerbaar is, blijkt uit het feit dat je hogere organisaties kunt vernietigen zonder gevolgen voor de lagere. Je kunt de biosfeer vernietigen, de fysiosfeer blijft bestaan. Vernietig je daarentegen de fysiosfeer, dan verdwijnt ook het leven in de hogere biosfeer. Deze simpele wetmatigheid maakt zichtbaar wat het verschil tussen hoger en lager in een organisch gevormde hiërarchie uitmaakt: het hogere is voor zijn voortbestaan afhankelijk van het lagere, maar niet omgekeerd! Na de biosfeer ontstaat de noösfeer (het psychische, de ziel) die fysio-en biosfeer omvat, maar er niet toe te herleiden is. Tenslotte zouden we ook bij de trap van dier tot mens kunnen zeggen dat bij het dier weliswaar bewustzijn aanwezig is, maar dat dit in de mens overstegen wordt in zelfbewustzijn. Deze rangschikking is slechts een willekeurig gekozen voorbeeld. We kunnen dezelfde redenatie ook toepassen op de ontwikkelingstreden die het kind tot volwassenheid brengt. Evenals we treden van ontwikkeling bij de vorming van moraliteit of identiteit kunnen aanduiden (5).

Nogmaals: Het belang hiervan is dat ethiek niet enkel willekeurig, subjectief of relationeel gebonden is. Waarden ontsluiten zich ook als gevolg van een voortschrijdende gestaltevorming in de richting van 'meer heel', meer omvattend en meer overstijgend.

Leven fabrieken

Pas ik deze ideeën toe op het door jou genoemde ethische vraagstuk van het fabriceren van leven dan is het verwerpen hiervan, door het leven als 'heilig' aan te merken, helemaal zo gek nog niet. Jij stelt dat deze heiligverklaring slechts voortkomt uit het feit dat 'leven' nog niet wetenschappelijk verklaard is. Zodra dat het geval is, zal ook hier de noodzaak verdwijnen van het te hulp roepen van 'hogere instanties' om licht op deze zaak te werpen. Ik wil daar graag een andere opvatting naast zetten.

Zoals je zelf ook stelt staan we heden ten dage bloot aan het gevaar om enkel nog natuurwetenschappelijke waarheden, die betrekking hebben op de objectieve werkelijkheid, te erkennen als vormen van waarheid. In dat geval reduceren we alle andere domeinen (subjectieve, culturele en sociale) tot deze waarheid. Bewustzijn wordt gereduceerd tot hersenfuncties en emoties tot hormonale processen, of - en dat is relevant

in ons dilemma - 'leven' tot atomaire en moleculaire processen. Door 'leven' en 'bewustzijn' gelijk te stellen aan dit materiële/fysische niveau, verliezen we tevens de mogelijkheid tot ethisch handelen. Immers waarom zou je niet mogen klooien met moleculen en cellen? Ik denk dat dat een terechte vraag is. Op fysisch niveau is amper sprake van ethiek. Op dit niveau geldt vooral de wetmatigheid van de causaliteit (als ik tegen een steen trap, vliegt hij weg en als ik die en die moleculen samenvoeg ontstaat er een kloon). Als je deze fysische wetmatigheid aanvaardt als het enige ware en werkelijke, waar leven en bewustzijn slechts afgeleiden van zijn, is het fabriceren van leven geen probleem. Immers leven wordt in deze opvatting gelijk

aan materie. Wil je aan dit 'is-gelijk-aan' idee ontsnappen, dan moet je verticaliteit (ontwikkeling) erkennen. Dan moet je erkennen dat leven méér is dan een optelsom van deeltjes. Het ontstaan van leven is het verschijnen van een totaal nieuw geheel, dat het materiële weliswaar omvat, maar haar ook overstijgt. Het is de sprong van dode atomaire en moleculaire materie, naar levende cellen. Dit leven overstijgt het levenloze en is daarom niet te reduceren tot de wetten van het fysische domein. Op dit nieuw ontstane niveau verschijnt ook een ethiek die anders is dan op het manipuleerbare materiële niveau. De ethische vraag hier is dan of we 'leven' willen maken, willen fabriceren? Of we het op die manier willen beheersen en manipuleren zoals we dat doen met moleculen en atomen in levenloze materie. Door de rangorde van materie-leven-psyche-(geest?) niet te erkennen als een rangorde (die op elk niveau een andere ethiek voortbrengt) ervaren we niet dat we een grens overgaan en kunnen we leven en bewustzijn gewoon reduceren tot atomen en moleculen.

De reden om tegen het fabriceren van leven te zijn, is daarom niet gelegen in het feit dat leven nog niet wetenschappelijk verklaard is. Ook mét een wetenschappelijke verklaring kunnen er goede redenen aangevoerd worden om hier tegen te zijn. Eén van die redenen kan een weigering zijn om een hoger niveau van de evolutionaire rangorde, de biosfeer, te reduceren tot een lager niveau, de fysiosfeer. Het heilig beschouwen van het leven kan vanuit dit gezichtspunt begrepen worden als de aanvaarding van het feit dat leven een diepere (hogere) intrinsieke waarde heeft, dan de materiële delen die haar weliswaar samenstellen, maar die zij tevens overstijgt. Of dit inzicht zal leiden tot het verwerpen van het fabriceren van leven is van minder belang dan waken over het feit dat de grenzen tussen het hogere en lagere niet ongewaar worden overschreden.

Reductionisme, Relativisme, Fundamentalisme

In een theorie die het verticale uitsluit liggen reductionisme - het terugbrengen van het hogere tot het lagere - en relativisme - de opvatting dat alles betrekkelijk is, dus ook waarden - op de loer. Door geen diepte en hoogte in het veld te erkennen worden waarden gelijkgeschakeld en

daarmee 'waardeloos'. Vanuit een perspectief dat het geheel meer is dan de som der delen, in de betekenis van hoger, overstijgend, kan bijgevolg niet uitblijven dat we moeten erkennen dat er verschillen in waarden bestaan. Of dat bepaalde standpunten hoger of lager, beter of slechter zijn dan andere standpunten of waarden. Om met Aristoteles te spreken: 'Al het lagere is wel in het hogere, maar niet al het hogere is in het lagere.' De angst om te spreken in dit soort kwalificerende termen lijkt voort te komen uit de aanname dat hiërarchieën altijd, en per definitie, een onderdrukkende uitwerking hebben. Eerder al bleek dat de angst daarvoor niet terecht is. Het hogere is afhankelijk van het lagere om zelfs maar te kunnen bestaan, zoals het lagere afhankelijk is van het hogere om te kunnen groeien en ontwikkelen. Het wederzijds afhankelijk zijn van laag en hoog komt prachtig tot uitdrukking in een van de staties van de lijdensweg van Christus. Het betreft 'de voetwassing'. In deze statie knielt Christus (het hogere) neer voor de apostelen (het lagere), om hen de voeten te wassen. 'Het hogere neigt zich in dankbaarheid tot het lagere, dat door zijn lagere bestaan het hogere leven en werken mogelijk maakt' (6). Dat hiërarchieën kunnen ontsporen en tot onderdrukking kunnen leiden, is dan ook niet gelegen in de aard van een hiërarchie, maar in de aard van de onderdrukker.

In relatie tot het begrip spiritualiteit is het voor mij van groot belang dat niet alles is evenveel waard is, even moreel is. Puur relativisme kan wat mij betreft nooit verenigd worden met een spirituele levensopvatting omdat het elke waarde kapot maakt. De scepticus die ervan uitgaat dat de mens niets met zekerheid kan zeggen, aanvaardt geen waardenverschillen en kan dus ook geen maatstaven over goed en kwaad aanleggen. Anderzijds ben ik het met je eens dat fundamentalisme, het dwingend opleggen van jouw waarden aan anderen, ook niet als spiritueel kan worden beschouwd. In het gesloten houden van de deur voor fundamentalistische neigingen is de gestalttheorie, met zijn nadruk op wisselende betekenissen in wisselende contexten, zeer effectief. Maar, zoals eerder benoemd, in deze theorie schuilt het gevaar van een val in het relativisme, dat waarden enkel als subjectief, situationeel en cultuurgebonden beschouwt.

Om uit de kwaden van fundamentalisme en relativisme te blijven stel jij een 'relationele ethiek' voor. Je meent dat uit het daadwerkelijk kunnen zien van de Ander ethisch handelen als vanzelf voortvloeit. Daarmee is de relatie en niet het morele voor jou het hoogste goed. Mijn bezwaar hiertegen is dat het op deze wijze kunnen zien van de Ander zodat daar ethisch handelen uit voortkomt, de uitkomst is van een bepaalde ontwikkelingsgraad, niet van het 'in relatie staan' pur sang. De morele waarde manifesteert zich in relatie, maar is niet 'relatie'. De relatie kan haar baren, maar alleen als zij een ontwikkelingsgraad heeft bereikt waarin het morele zich kan manifesteren. De hoogste waarde is daarom voor mij niet de relatie, maar het morele. Een relationele ethiek draagt voor mij teveel het gevaar in zich, dat de moraal mee verandert met de relatie, en daarmee relatief wordt.

Ik stel daarom voor een ander 'schild' te gebruiken tegen de kwaden van fundamentalisme en relativisme. En wel door de door jou en mij bepleite assen samen te voegen. Jij benadrukt in je artikel vooral de horizontale as, de as van de relatie. Ik heb in deze reactie vooral de nadruk gelegd op het belang van de verticale as. Spelend met de assen (7) bleken ze in een cruciale verhouding tot elkaar te staan. Ze hebben elkaar nodig om niet tot eenzijdigheid en pathologie te vervallen. Zo blijkt het eenzijdig benadrukken van het relationele (de horizontale as), met uitsluiting van elke hogere, diepere, absolute waarde (het verticale), te verworden tot relativisme. Echter, een eenzijdige nadruk op verticale waarden, zonder de werking van horizontale processen zoals contact maken en relatie aangaan, verwordt tot fundamentalisme. Want slechts door voorbij te gaan aan iedere vorm van contact, kunnen 'hogere waarden' dwingend aan anderen worden opgelegd. Horizontaliteit en verticaliteit zijn daarom te zien als de twee zijden van één gezicht, die slechts tezamen een gaaf 'geheel' vormen.

Heilig en Heel

Tot slot. Tot mijn grote verrassing ontdekte ik dat 'heilig' etymologisch verwant is met 'heel'. Heilig verwijst naar het hele, het geheel. Het absoluut heilige is -zoals ik al eerder stelde- te begrijpen als het grootste mogelijke geheel dat gevormd kan worden, het geheel dat álles omvat EN overstijgt. Hiërarchie komt van hieros (heilige) en archein (het hoofd zijn, leiden, commanderen). Vrij vertaald (8) kunnen we dat opvatten als: Het heilige als richtlijn nemen. Niet in de betekenis van 'oordelende God', maar als een handeling uit vrijheid in verbinding met een groter/dieper/hoger geheel. Misschien een optie voor een nieuw gestaltdictum : Het diepere en hogere geheel als leidraad voor ethisch handelen?

Veel van het gedachtegoed in deze reactie aangaande de hiërarchische structuur van ontwikkelingsprocessen, is gestoeld op ideeën van Ken Wilber. Ik verwijs graag naar zijn boeken, met name naar: Wilber, K. (1997). Een Beknopte Geschiedenis van Alles. Rotterdam: Lemniscaat. Wilber, K. (2001) Integrale Psychologie. Deventer: Ankh-Hermes. De termen 'hoog' en 'diep' gebruik ik in navolging van Ken Wilber door elkaar. De idee hierachter is dat elke hogere trede tevens meer intrinsieke diepte heeft. De termen diepte en hoogte verwijzen daarom beide naar een 'overstijgende' organisatie. Wilber noemt dit Geest-in-aktie. 'Het goddelijke (de Geest) is immanent in het proces van evolutie, maar overstijgt overal de eigen scheppingen, en scheidt ieder moment opnieuw. Zie: Wilber, K. (1997) Een Beknopte Geschiedenis van Alles. Rotterdam: Lemniscaat, pag. 64. De begrippen fysiosfeer, biosfeer en noösfeer zijn afkomstig van Ken Wilber. De rangorde steen, plant, dier, mens is ontleend aan Rudolf Steiner.

Ook over deze gebieden schrijft Ken Wilber uitvoerig (hij brengt vele feiten over ontwikkelingspsychologie onder in overkoepelende modellen) en hij bespreekt ook welke pathologieën er in het proces van overstijgen en omvatten kunnen optreden in de diverse stadia van ontwikkeling. Lievegoed, B. (1983) Mens op de drempel. Zeist: Vrij Geestesleven, pag. 62.

Met dank aan Jolande Merlijn die met me mee speelde en een groot aandeel heeft gehad in het ontdekken van de verhouding tussen de twee assen.

Met dank aan Neeltje Mocking en Riek van Haeringen die etymologisch mee puzzelden.

© Gestaltweb